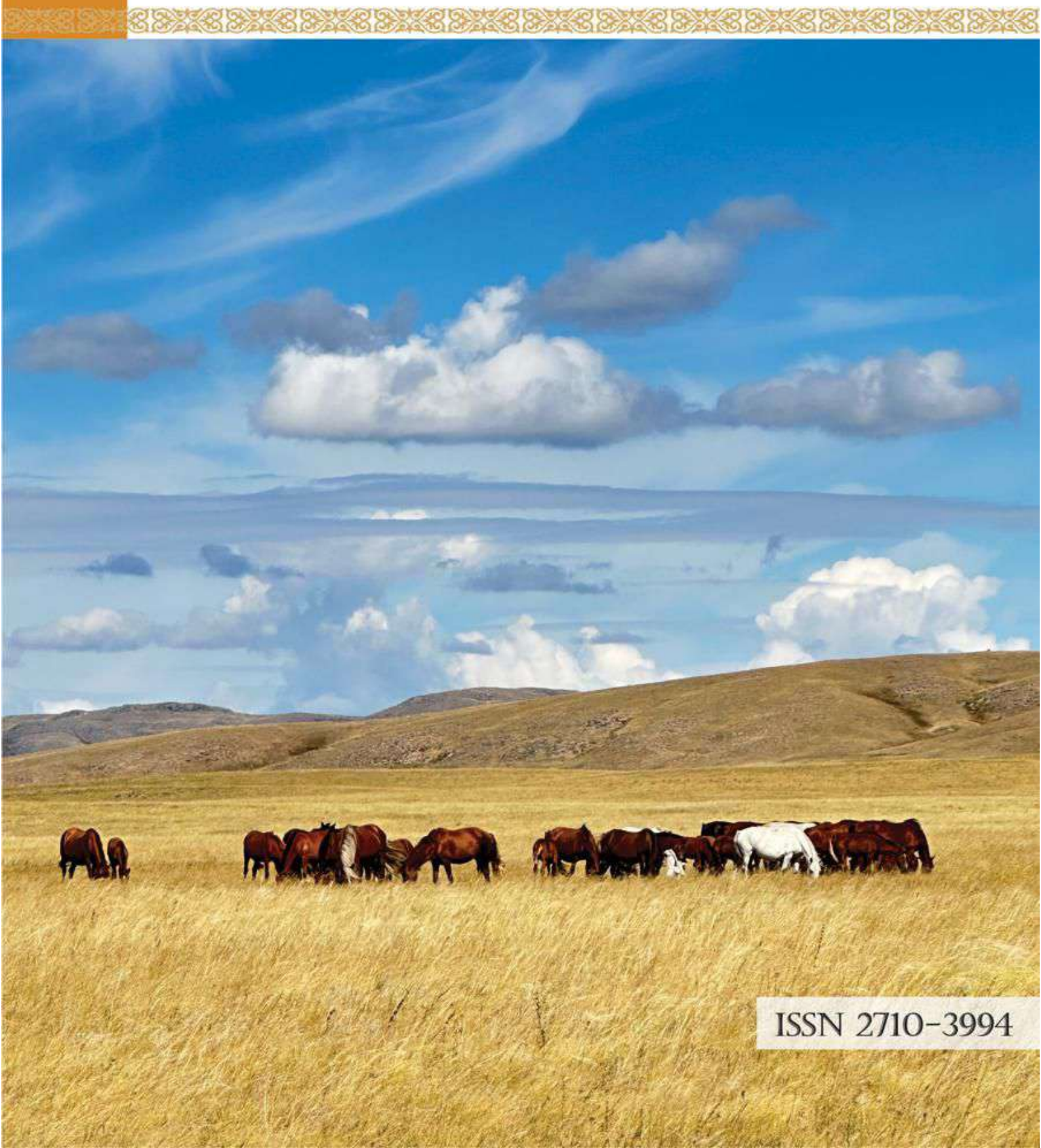

2025. 12 (3)

Asian Journal "STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Қубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 633-649, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

THE ISSUES OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 IN THE WORKS OF
ILYAS ZHANSUGUROV

Bulanov Erzhan^{1*}

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(187A, Zhansugurova Str., 040006 Taldykorgan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, teacher-lecturer
 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Bulanov E., 2025

Abstract. *Introduction.* The national liberation uprising of 1916 in Zhetysu found comprehensive reflection in such historical works by Ilyas Zhansugurov as “Zharkent oiazynda”, “1916 zhyl derekteri” and “Lepsi oiazynda”. These describe the circumstances that developed in the region in connection with the Tsar’s June decree, the mass armed resistance of the Kazakh and Kyrgyz peoples, the harsh measures of the authorities to suppress the uprising, the flight of the population to China to escape punitive detachments and oppression from Russians, Chinese and Kalmyks, the arrest of uprising leaders and their imprisonment in Karakol prison, as well as the murder of Zh. Mambetov as a result of a conspiracy and the brutal reprisals that occurred in the prison, all of which are thoroughly covered based on the eyewitness’s memoirs. Consideration of these works of the poet allows for a deeper understanding of the history of the national liberation uprising in Zhetysu. *Goals and objectives.* Based on the poet’s works, to reveal the inner essence of the national liberation uprising in Zhetysu; assess the historical significance of these works as sources; and determine the degree of reliability of eyewitness testimonies presented in his studies. *Results.* The article considers the historical works of Ilyas Zhansugurov, which have remained outside the attention of historians and researchers, as historical sources illuminating the events of the national liberation uprising of 1916 in Zhetysu. Since these works were written before the establishment of strict Soviet totalitarian censorship, the author’s presentation, provided information, and conclusions objectively reveal the history of the uprising. Written on the basis of accounts from eyewitnesses who lived at that time and directly observed the events, these works help clarify little-known aspects of the uprising in Zhetysu. *Conclusion.* Compared to the works of Zh. Aimauly (“Kartkozha”), M. Auezov (“Kily zaman”), S. Seifullin (“Tar zhol, taigak keshu”), and S. Mukanov (“Botagoz”), Ilyas Zhansugurov’s works included in the collection “Zhetysu. 1730–1916” – namely “Zharkent oiazynda”, “1916 zhyl derekteri” and “Lepsi oiazynda” – represent valuable sources both historically and from the perspective of source studies. These historical studies of the poet are necessary for a comprehensive and in-depth disclosure of the causes, course, nature and results of the national liberation uprising of 1916 in the Zhetysu region.

Keywords: County, Karkara, Lepsi, decree, requisition, rebellion, Alban, Taranshi, Dungan

Acknowledgements. The article was carried out within the framework of the project of grant funding of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan on the topic “The legacy of Ilyas Zhansugurov in the process of development of Humanities: in the context of the XXI century” (individual registration number: AR 19680053).

For citation: Bulanov E.O. The issues of the national liberation uprising of 1916 in the works of Ilyas Zhansugurov // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 633–649. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Буланов Ержан Олжабайұлы^{1*}

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(Жансүгіров көшесі, 187 А, 040006 Талдықорған, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, оқытушы-дәріскер

 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Буланов Е.О., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс І. Жансүгіровтың «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында» атты тарихи шығармаларында қарастырылған. Онда ақ патшаның маусым жарлығына қатысты өңірде қалыптасқан ахуал, қазақ-қырғыз халықтарының жаппай қарулы қарсылығы мен биліктің көтерілісті басудағы қатыгез шаралары, жазалаушы әскерден қашқан халықтың Қытайға босуы және орыс, қытай, қалмақтардан озбырлық көруі, көтеріліс басшыларының ұсталып Қаракөл түрмесіне қамалуы, Ж. Мәмбетовтың қастандықпен өлтірілуі мен түрмеде орын алған қырғын туралы көзкөрген куәгердің естелігі негізінде жан-жақты көрініс тапқан. Құлагер ақынның атап көрсетілген еңбектерін қарастыру Жетісу өңірінде орын алған ұлт-азаттық көтерілістің тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді. *Мақсаты мен міндеттері.* Құлагер ақынның еңбектері негізінде Жетісу өңірінде орын алған ұлт-азаттық көтерілістің ішкі мазмұнын ашып көрсету; ақын шығармаларының мәселеге қатысты тарихи дерек ретіндегі құндылығына баға беру; ақын зерттеуіндегі оқиға куәгерлерінің естеліктерінің шынайылығын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада тарихшы-зерттеушілердің назарынан тыс қалып келген І. Жансүгіровтың тарихи шығармаларын тарихи дерек тұрғысынан қарастыра отырып, Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселелері зерттелді. Әлі де болса кеңестік тоталитарлық жүйенің күшіне енбей тұрған кезінде жазылғандықтан құлагер ақын Ілиястың баяндаулары, келтірген деректері, жасаған қорытындылары көтеріліс тарихын объективті түрде ашып көрсетеді. Нақ сол уақытта өмір сүрген, оң-солын таныған кезінде оқиғаны көзімен көрген куәгерлердің баяндауымен жазуы нәтижесінде жарияланған еңбектері Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілістің көмескі тұстарын айқындауға септігін тигізді. *Қорытынды.* Нақ сол оқиғалар туралы жазылған Ж. Аймауытұлының («Қартқожа»), М. Әуезовтың («Қилы заман»), С. Сейфуллиннің («Тар жол, тайғақ кешу»), С. Мұқановтың («Ботагөз») шығармаларымен салыстырғанда І. Жансүгіровтың «Жетісу. 1730–1916» жинағына енген «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында» атты зерттеулері тарихи тұрғыдан және деректанулық жағынан құнды. Құлагер ақынның аталған тарихи тұрғыда жазылған еңбектері Жетісу өңіріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің себебін, барысын, сипатын, нәтижесін мейлінше толық ашып көрсету үшін қажет.

Түйін сөздер: Ояз, Қарқара, Лепсі, жарлық, реквизиция, көтеріліс, албан, тараншы, дүңген

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контекстінде» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19680053).

Дәйексөз үшін: Буланов Е.О. Ілияс Жансүгіров еңбектеріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселелері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 633–649 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА

Буланов Ержан Олжабаевич^{1}*

¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова

(ул. Жансугурова, 187 А, 040006 Талдыкорган, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, преподаватель-лектор

 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Буланов Е.О., 2025

Аннотация. *Введение.* Национально-освободительное восстание 1916 года в Жетысу нашло всестороннее отражение в таких исторических произведениях Ильяса Жансугурова как «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында». В них подробно освещается обстановка, сложившиеся в регионе в связи с июньским указом царя, массовое вооружённое сопротивление казахского и кыргызского народов, жестокие меры властей по подавлению восстания, бегство населения в Китай от карательных отрядов и притеснения со стороны русских, китайцев и калмыков, аресты лидеров восстания и их заключение в тюрьму Караколе, а также убийство Ж.Мамбетова в результате заговора и жестокая расправа, произошедшая в тюрьме, получили всестороннее освещение на основе воспоминаний очевидца данного события. Рассмотрение указанных трудов поэта позволяет глубже понять историю национально-освободительного восстания в Жетысу. *Цель и задачи.* На основе произведений поэта раскрыть внутреннюю суть национально-освободительного восстания в Жетысу; оценить историческую значимость этих произведений как источников; а также определить степень достоверности свидетельств очевидцев, приведённых в его исследованиях. *Результаты.* В статье рассматриваются исторические произведения И. Жансугурова, оставшиеся вне внимания историков-исследователей, как исторические источники, освещающие события национально-освободительного восстания 1916 года в Жетысу. Поскольку данные произведения были написаны до установления жесткой советской тоталитарной цензуры, авторская подача, приведённые сведения и сделанные выводы объективно раскрывают историю восстания. Благодаря написанию на основе рассказов очевидцев, живших в то время и непосредственно наблюдавших события, эти труды способствуют прояснению малоизвестных аспектов восстания в Жетысу. *Заключение.* По сравнению с произведениями Ж. Аймауытова («Қартқожа»), М. Ауэзова («Қилы заман»), С. Сейфуллина («Тар жол, тайғақ кешу») и С. Муканова («Ботагөз»), труды И. Жансугурова, включённые в сборник «Жетысу. 1730–1916», такие как «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында», представляют особую историческую и источниковедческую ценность. Указанные исторические исследования поэта необходимы для всестороннего и глубокого раскрытия причин, хода, характера и итогов национально-освободительного восстания 1916 года в Жетысуском регионе.

Ключевые слова: Уезд, Каркара, Лепси, указ, реквизиция, восстание, албан, тараншы, дунган

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Наследие Ильяса Жансугурова в процессе развития гуманитарных наук: в контексте XXI века» (личный регистрационный номер: АР 19680053).

Для цитирования: Буланов Е.О. Проблемы национально-освободительного восстания 1916 года в произведениях ильяс жансугурова // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 633–649. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

Кіріспе

Әлемдегі кез келген ұлттың тарихын зерттеу мәселесінде сол ұлттың өз тілінде жазылған және көзімен куәгерлердің жазбасы нақ сол оқиғаны жан-жақты, толыққанды түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, оның болған оқиғаны зерттеуде деректік тұрғыда маңызы зор. Халқымыздың басынан кешірген тарихи, қоғамдық-саяси, экономикалық және әлеуметтік үрдістерді зерттеуші-ғалымдар аталған деректер негізінде зерттеп, оның ақиқатына көз жеткізе алады. Мәселеге сол тұрғыдан келе отырып, Ілияс Жансүгіровтың ес біліп, оң-солын ажырата бастаған, жиырмадан асып, жігіт болған кезінде өзі куә болған және сол туралы көрген білгені, естігені жайында жазған Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы деректік маңызға ие тарихи зерттеу еңбектерін қарастырамыз.

Бүкіл Қазақстан территориясын қамтыған қарулы қарсылық барысында Жетісу өңірі көтерілістің негізгі ошақтары болды. Оның өзі Қарқара-Албан және Верный уезіндегі орын алған қарулы қақтығыс өзінің ауқымдылығымен, тегеурінділігімен ерекшеленді. Әрине, көп жерде айтыла бермейтін Лепсі уезіндегі матай руларының да қарулы көтеріліске шыққандығы мәлім. Ол туралы құлагер ақын Ілияс Жансүгіровтың тарихи шығармаларынан білеміз. Жалпы алғанда 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс патша өкіметінің 1867–1868 жылдардағы аграрлық отарлау саясаты мен XX ғасырдың басында басталған рухани отарлауға, патша билігі мен жергілікті бай-болыстардың әділетсіздігіне деген ашу-ызаның лап етіп сыртқа шығуы еді. Оның буырқанып шығуына түрткі болған, әлбетте, 25 маусым жарлығы екендігі белгілі.

Көптеген зерттеулерде көтерілістің себебі, барысы, қорытындылары жалпылама тұрғысынан айтылып келеді. Шын мәнінде оқиғаның ішкі иірімдері, көтеріліске қатысқан қарапайым қазақ пен оның басшыларының тарихи тағдыры, Қытай жеріне қашқан һәм босқан қазақтардың жазалаушы орыс әскері және қытайлар мен олардың қолшоқпары болған қалмақтар тарапынан көрген зорлық-зомбылығы, көтеріліс барысындағы тараншылардың (ұйғырлар) ұстанған позициясы, жасы толмаса да зорлықпен қара жұмысқа алынған қазақтың бозбаласының көргені мен басынан өткені сияқты мәселелер назардан тыс қалып жататын. Осы айтылғандар туралы Ілияс Жансүгіров өз зерттеуінде тәптіштеп жазды және ғылыми айналымға енгізді. Мәселен, ақын шығармаларын тауып, араб әліпбиінен кириллицаға аударған Әбілхан Әбіласан былай дейді: «Ілияс ақын да Жетісу көтерілістері туралы ұрпаққа үлкен тарихи деректі мұра қалдырыпты. Ел аузынан, мұражай құжаттарынан қыруар деректер жинаған. Бұл, шамасы, жиырмасыншы жылдардың бас кезі. Аталған дүниелер кезекті сәтін күтіп жүргенде жиырмасыншы жылдардың соңғы кезеңіндегі сойқандар, одан отызыншы жылдардың ойраны келіп жетеді. Жинақталған дүниелер ақынның жеке мұрағатында қала береді. Нәубетті сәттерде бұл шығармалардың аман қалуына ақын шапағатын көрген кісілер себепші болған көрінеді. Олар бертінге дейін қызыл саясат тырнағынан алып қалып отырған. Қорғап, сақтай білген. Қып-қызыл «өрттен» аман қалған бұл тарихи дүниелер – тақырыбы жағынан біртұтас сабақтас, өзектес, нақтылы, деректі еңбектер» (Жансүгіров, 2001: 3). Ақынның бұл еңбектері ұзақ жылдар архив қойнауында жатты және тек Ә. Әбіласанның еңбегі нәтижесінде 2001 жылы жинақ болып жарыққа шықты.

Ілияс Жансүгіровтің аты аталса қалың оқырман қауым оны ақын, журналист, аудармашы, сатирик деп біледі. Шындығында оның Ресей империясының XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ жерін отарлау саясаты, әсіресе Жетісу өңірін күшпен басып алу және оған қарсы жергілікті жердегі қазақ руларының қарулы қарсылығы, Кенесары Қасымұлы

бастаған ұлт-азаттық көтеріліс пен оның Жетісу өңіріндегі іс-қимылдары жан-жақты қамтылған. Сондай-ақ Жетісу жерінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті кешенді түрде зерттеген. Сондықтан І.Жансүгіровке қатысты, яғни оның тек ақын және журналист қана емес, тарихи тақырыптарға да терең үңілген, кешенді зерттеген тарихшы деп танимыз. Оның қаламынан туған Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы зерттеулері тарих ғылымы үшін маңызды. Сол тұрғыдан алғанда тақырыптың өзектілігі ешқандай дау тудырмайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеуіміздің деректік базасы ретінде І. Жансүгіровтың «Жаркент оязында» (ҚР ОМА. 1368-қ. 1 т. 56-іс.), «1916 жыл деректері» (ҚР ОМА. 1368-қ. 1 т. 54-іс.), «Лепсі оязында» (ҚР ОМА. 1368-қ. 1 т. 54-іс.) (Ескерту: Бұл сілтемелер қолжазбаның түпнұсқасымен танысуға қызығушылық танытқан оқырмандар үшін арнайы берілді және аталған еңбектер араб әліпбиімен жазылған) деген еңбектерін атап көрсетеміз. Бұл еңбектер тарихи зерттеу тұрғысынан, әрі деректік жағынан терең мазмұнға ие. Қолжазбаны ҚР Орталық мемлекеттік архивінен тауып, кириллицаға аударған және оны ғылыми айналымға енгізген Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Әбілхан Әбіласан. Жинақ 2001 жылы «Жетісу. 1730–1916.» деген атаумен жарыққа шықты және үш шығарма да нақ осы жинаққа енді (Жансүгіров, 2001: 57–166).

Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс уақыты осы бір ұлан-ғайыр өлкені мекендеуші халықтар өміріндегі аса бір күрделі кезең болды. Көтерілістің жаппай бұқаралық һәм халықтық сипатқа ие болуы, қоғамның барлық әлеуметтік топтарын қамтуы, Ресейдің отары болып келген аймақтарда ұлттық және азаттық ұрандардың көтерілуі, революциялық дағдарыстың өрлеуі онсыз да 1-жаһан соғысында титықтаған патша өкіметін тығырыққа тіреген болатын. Яғни, ұлт-азаттық көтерілісті 1917 жылғы Ақпан революциясының алғышарты әрі құрамдас бөлігі тұрғысынан мәселенің жаңа әдіснамасы ретінде қарастыруға әбден болады.

Кеңестік кезеңде тақырыпты зерттеуде 1916 жылғы көтерілістің мақсаттары, сипаты және қозғаушы күштері туралы белгілі бір көзқарас қалыптасқан болатын. Әрине, ол түсінікті еді – оған себеп жетпіс жыл бойы үстемдік еткен кеңестік һәм коммунистік идеология мен қоғамды қанаушы (байлар) және қаналушы (кедейлер) деп екіге бөліп тастаған таптық принцип. Яғни, кеңестік кезеңдегі тоталитарлық биліктің жоғарыдан жасалатын маркстік-лениндік методологияға негізделген қатаң бақылауы болды. Патшалық Ресей империясы болсын немесе Кеңес өкіметі тарапынан болсын өзінің шет аймақтарында орналасқан Кавказ, Орта Азия мен Қазақстан, Сібір өлкесіндегі жүргізген отарлық саясатын ақтап алу мақсатында оны прогрестік құбылыс ретінде қарастырды. Мұндай пікір негізінен отаршылардың өзіне тиімді жақтарын көрсетуге бағытталған болатын. Шиеленіскен ұлтаралық қатынастарды айтуға қатаң тиым салынды. Ғылымда орыс пролетариатының революциялық қозғалыстардағы «жетекшілік» рөлін асыра бағалайтын пікір күштеп таңылды, қалыптастырылды. Сондықтан отаршылдықтың ықпалын зерттеу және талдауда Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде методологияның кеңінен таралған өркениеттілік және ұлттық негіздері басшылыққа алынды.

Тақырыпты терең зерттеуде ғылымда қолданылып жүрген әдіснаманың (методологияның) негізгі бағыттары болып саналатын тарихилық, объективтілік негіздегі ғылыми таным принциптері кеңінен қолданылғанын атап өтеміз. Аталған бағыттарға жататын жүйелеу, сыни талдау, баяндау, сипаттау, логикалық қорыту әдістерін (метод) қолдану арқылы Ілияс Жансүгіровтың тарихи тақырыптағы еңбектеріндегі мәліметтердің шынайылығына көз жеткізілді.

Талқылау

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі уақытта замануи көзқарастар мен тарихымыздағы «ақтаңдақ» тақырыптарды жою қажеттігі тұрғысынан қайта бағалау мен қарастыруды талап ететін қордаланған түйткілді мәселелердің бар екендігін шынайы өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Солардың ішінде XX ғасырдың бірінші ширегінде өлкеде қалыптасқан саяси ахуал және орын алған қым-қиғаш оқиғалар һәм 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қазақ қоғамында ерекше орын алды. Аталған мәселе туралы зерттеулер мен құжаттар жинағы жарияланды. Бірақ, солардың арасында құлагер ақын Ілиястың көтеріліске қатысты көрсетілген еңбектеріне назар аударған тарихшы-ғалымдардың арасында тек Ш. Тілеубаевтың «Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз халықтарының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі» (Тілеубаев, 2010: 125) атты тақырыптағы кандидаттық диссертациясын атап өтуімізге болады. Зерттеу жұмысында Ілияс Жансүгіровтың аталған «Жаркент оязында, «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында» атты тарихи шығармаларына арнайы тоқталмаған. Көтеріліс тарихын ашуда ақын шығармаларындағы мәліметтерді дерек ретінде пайдалануға тырысқан.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: XXI ғасыр контексінде» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында (жеке тіркеу нөмірі: АР 19680053) І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің бір топ ғалымдары кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Соның бір бағыты ретінде құлагер ақынның тарихи шығармаларын зерттеу және насихаттау, оның тарихшы болғандығын дәлелдеу болып табылады. Сол тұрғыда мақала авторының құлагер ақын Ілияс Жансүгіровтың тарихи бағытта жазған «Жетісу өлкесін орыс алуы», «Ұзынағаш соғысы» атты шығармаларына көңіл аударып, зерттеуінде біршама кеңінен қарастырғанын атап өтуге болады. Ол «XIX ғасырдағы Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлауы (І. Жансүгіров еңбектері негізінде)» деген тақырыппен әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-нің Хабаршысында жарияланды (Буланов, Кыяхметова, 2024: 19–29).

Тарихшы-ғалымдардың аталған мақаларға назар аудармауының тағы бір себебі, құлагер ақынның тарихи шығармаларының өзі тек ғылыми айналымға 2001 жылы қосылуы, «таралымы небәрі мың дана ғана болғандықтан және демеушілік жасаған Нидерландия Корольдігі елшілігінің кітапты сатуға рұқсат бермегендігі себепті бұл шығарма көпшілікке кең тарай алған жоқ» (Жансүгіров, 2006: 5).

Ал әдебиет саласының мамандары көп жағдайда Ілияс Жансүгіровтың лирик ақындығы, прозаик, сатирик, драматург болғандығы туралы (Иманғазин, 2025: 235), оның журналистік қырларына (Андас, 2019: 348), әдеби туындыларына көңіл аударған.

Әлбетте, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы кеңестік кезеңде де, тәуелсіздіктен кейін де көптеген еңбектер жазылды. Соларға аз-кем тоқталып өту артық етпейді. Солардың ішінде оқиға куәгерлері болған қазақтың көрнекті жазушысы Ж. Аймауытовтың «Қартқожа», қазақ кеңестік әдебиетінің классиктері болған жазушылар М. Әуезовтың «Қилы заман», С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Мұқановтың «Ботагөз» шығармаларын атап өтеміз. Әрине, Жетісу өңіріндегі көтерілістің жан-жақты баяндалғаны М. Әуезовтың шығармасы болды. Бұлармен қатар сол уақыттағы аласапыран оқиғалардың куәсі болған, ал кейбірі тіпті сол көтерілістің бел ортасында жүрген, оқиғаға тікелей қатысқан тұлғалардың еңбектерінің де маңызы зор. Атап айтсақ, С. Асфендияров, Т. Рысқұлов, С. Меңдешов. Олардың шығармаларының құндылығы сол, барлығы тоталитарлық жүйенің ықпалынан жапа шегіп, еңбектері ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымға енбей ұмыт қалған еді. Солардың қатарында І. Жансүгіровтың де осы тақырыпқа қатысты жазған еңбегі архив қойнауында қалып, қалың оқырман қауымға белгісіз болып келді.

Соғыстан кейінгі кезеңде мәселеге байланысты бірқатар құжаттар жинағы жарыққа шықты (Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы, 1947: 214; Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов, 1960: 792). Сондай-ақ көптеген зерттеу еңбектері де жазылды. Оларға тән ортақ кемшілік Жетісу өңіріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты арнайы кандидаттық диссертация қорғаған тарихшы

Ш. Тлеубаев былай деп атап көрсетеді: «Кеңестік кезеңдегі зерттеулерде көтерілістің жергілікті ерекшеліктері толық ескерілмеді, сипатын, жетекшілері мен ұлттық қайраткерлердің қызметін, ұлтаралық қайшылықтарды түсіндіруде таптық, интернационализм принциптері тұрғысынан біржақты бағалауға жол беріліп, оқиғалардың нақты көрінісі күңгірттеу қалып отырды» (Тілеубаев, 2010: 4).

XX ғасырдың бірінші жартысында орын алған патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы саяси күреске шыққан Алаш қозғалысы тарихы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі кезеңдегі тоталитарлық жүйенің солақай саясаты мәселелеріне алғашқы болып көңіл аударған тарихшы-ғалымдар шоғыры қалыптасты. Олар қалыптасқан кеңестік қасаң идеологиядан тыс Тәуелсіз Қазақстан тарихының жаңа методологиясын, жаңашыл мектебін қалыптастырды. Нақ сол тарихшы-ғалымдарға М. Қозыбаевтың (Қозыбаев, 1994: 192), К. Нұрпейістің (Нұрпейіс, 1995: 256), М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 2004: 171–189) есімдерін ерекше ілтипатпен атап өтуге болады. Бұл жерде олардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселесіне қатысты еңбектеріне сілтеме берілді.

Тарихшы-ғалым О.Х. Мұхатованың мәселеге қатысты тарихнамалық тұрғыда жазылған екі көлемді мақаласын ерекше атап өтуге болады. Онда Ресей империясының қазақ жерінде орын алған күшпен отарлау саясатына қарсы С. Датұлы, К. Қасымұлы бастаған және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістердің зерттелуі кешенді түрде қарастырылған. Бірінші мақалада XX ғасырдың 20–80 жж. қамтыған кеңестік тарихнамасы (Мұхатова, 2020: 19–27), екінші мақаласында 1992–2019 жж. посткеңестік кезеңдегі зерттелуіне көңіл бөлген (Мұхатова, 2020: 380–387).

Бұл жерде мына мәселеге көңіл аудару қажет, яғни тек І. Жансүгіровтың еңбектерінде қарастырылған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихнамасына қатысты зерттеу еңбектері мен тарихи негіздегі көркем шығармалар туралы сөз қозғалды. Ал құлагер ақынның нақ осы оқиғаға қатысты еңбектерін тарихи тұрғыда зерттеген, деректанулық және тарихнамалық тұрғыда зерделеген еңбектер жоқтың қасы деп айтуға болады.

Зерттеу нәтижелері

І. Жансүгіровтың «Жаркент оязында, «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында» атты тарихи шығармаларында бірінші дүниежүзілік соғыс барысында отарлау саясатының күшеюі, 1916 жылғы ІІ Николай патшаның маусым жарлығына қатысты орын алған Жетісу өңіріндегі дүрбелеңге жан-жақты тоқталады. Сондықтан Ресей империясының қазақ жерін отарлау үрдісіне қысқаша тоқталып кетуді жөн санадық. Оны үш кезеңге бөлуге болады: әскери-казактық (әскери бекіністер мен әскери шептер салу, мұздай қаруланған әскер кіргізу, Сібір, Жетісу, Жайық және Орынбор казачествосын құру), одан кейін аграрлық (қазақ жерін Ресей империясының жеке меншігі деп жариялауы, орыс шаруаларын қазақтың шұрайлы жерлеріне жаппай көшіру һәм қоныстандыру) және рухани (тілінен, дінінен, ділінен, тарихынан айыру) тұрғыда. Әлбетте, атап көрсетілген кезеңдердегі жүргізілген отарлау саясатының ішінде XX ғасырдың басында басталған рухани отарлаудың зардабы өте ауыр еді. Яғни, тілінен, дінінен, ділінен айыру арқылы қазақ халқын ұлт ретінде жоюдың сұрқия саясатын жоспарлы түрде жүргізді. Мұнымен қоса Ресейдің 1-дүниежүзілік соғысқа араласуы да қанаудан титықтаған қазақ халқы үшін ауыр тиді. Қалыптасқан қиын жағдайдан туындаған халықтың ашу-ызасы 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығынан кейін сыртқа шығып, қарулы қарсылықтың бұрқ етіп басталуына алып келіп, одан ұлт-азаттық көтеріліске ұласты. Жарлықта Қазақстан, Орта Азия және ішінара Сібірдің 19 бен 43 жас аралығындағы «бұратана» халықтардың еркектерін тылдағы қара жұмысқа «Реквизициялау туралы» айтылды. Бұл жерде екі мәселеге назар аударғанымыз абзал. Біріншісі, тыл жұмыстары дегеніміз майдан шебіне жақын аймақтарда окоптар қазу, көпірлер салу, ағаш кесу, қатынас жолдарын салу, қорғаныс құрылыстарын тұрғызу және т.б. Бұл жерде тыл жұмысына алынған азаматтардың қолына қару беруге сенбей, қара жұмысқа салу арқылы оларды кемсітіп отырғандығын анық көреміз. Екіншісі, «реквизиция» деген сөздің мағынасы мүлікке, затқа байланысты айтылатын термин болғандығы. Ол «жұмылдыру», «әскерге шақыру» деген сөз

емес, қайта әңгіме бейнебір малды, мүлікті, затты алу, өткізу туралы болып отырған сияқты. Сондықтан жарлықтың өзі қазақ халқын «бұратана» деп бір кемсітсе, екіншіден, «реквизиция» деп затқа, дүние-мүлікке теңеп, бүкіл бір ұлтты екінші сортты деп кем санап отыруы халықтың ашу-ызасын тудырды.

Қазақтарды әскер қатарына алмай тыл жұмысына, қара жұмысқа алуының тағы бір себебі – патша билігі қазақтарға сенімсіздікпен қарады. Өйткен, Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін Ресейдің жоғарғы және жергілікті мемлекеттік басқару әкімшілігінде қазақтарды әскер қатарына алу туралы мәселе көтеріліп, қызу пікірталас жүрген. Нәтижесінде еркіндікке ұмтылып, талай мәрте көтеріліске шыққан қазақ халқына саяси жағынан сенімсіздік танытқан. Қазақтарды патша билігіне жаулық көзқарастағы Орта Азиядағы Қоқан, Хиуа, Бұхар мемлекеттерімен, сондай-ақ Қытайдағы мұсылмандармен көрші әрі діндес деп санап, кез-келген сәтте сатып кетеді деген тұжырым жасайды. Сондықтан көшпелі бұратана мұсылмандардан әр жыл сайын әскерге адам алу, қару-жарақ ұстауға және соғыс өнеріне үйрету – саяси тұрғыдан үлкен қателік деген шешімге келеді.

Маусым жарлығынан кейін ел ішінде басталған дүрбелең кезінде патша өкіметінің жергілікті қазақтарға ұстанған бұндай саясатын ел ағалары мен халықтың арасында беделі бар тұлғалар көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде билік өкілдерінің бетіне басып тұрып айтады. Мәселен, отаршыл жүйенің Нарынқол-Шарын бөлімшесінің бастығы әрі сенімді өкілі Поворковқа қарата Серікбай Қанайұлы былай деген: «... біздер ақ патшаға қарағалы 50–55 жыл шамасында болған екен. Содан бері патша оқу; өнер үйретпеді. Не әскер қызметіне алып, әскер білімін үйретпеді. Қараңғы, білімсіз болдық. Құр қол ұрысқа тас сына ма? Патшаның сұраған рабочиын бере алмаймыз – деді. Патша біздерді тәрбиелейді дейсің, біздер үшін салдырған мектебі, әртүрлі өнер-білім орындары қайсы? ...» (Тілеубаев, 2010: 50).

Патшаның маусым жарлығын және оны қазақ қалай қабылдағандығын Ілияс Жансүгіров былайша суреттеп жазды: ««25 июнь жарлығы» елдің төбесінен түскендей болды. Мұны бұрын жергілікті билеу мекемесіндегі өкімет қызметкерлері де білмеді. Өкімет қызметкерлері бұл жарлыққа ресми жағынан қарап «сөзсіз атқаруға тиіс» деген «үлкен жарлық» есебінде қарады» (Жансүгіров, 2001: 103). Жарлық бойынша Қазақстан мен Орта Азиядан барлығы 400 мың адам, аталған аймақ ішіндегі қазақтар мекендеген барлық облыстардан 240 мыңға жуық адам алуды жоспарлады (Қазақстан тарихы, 2002: 638), ал «Жетісудан алынатын жігіт саны 43 000 (қырық үш мың) жан еді» (Жансүгіров, 2001: 103), - деген мәлімет береді Ілияс Жансүгіров. Кейінгі зерттеу материалдарында Жетісу өңірінен қара жұмысқа алынатын адам саны 87 мың (Қозыбаев, 1994: 9) болған дейді. Сондықтан жергілікті жердегі патша өкіметінің әкімшілігі жоспарды орындау үшін оған сөзсіз орындауға тиіс үлкен жарлық деп қарады. Ал оның бұхара халықтың тарапынан болатын қарсылықтың міндетті түрде туындайтынын құлагер ақын былайша анық та айқын атап көрсетеді: «Жергілікті халықтың жан сырымен санасу, жарлық аяғының қандай халге соғатыны олардың (патша өкіметінің әкімшілігі – Е.Б.) есінде болған жоқ» (Жансүгіров, 2001: 103). Бұның өзі қазақтардың жаппай қарулы бас көтеруіне алып келген ұлт-азаттық көтеріліске алып келе жатты.

Көтеріліс қарсаңында Жетісу облысының әскери-губернаторы, құлагер ақынның сөзімен айтқанда «жандаралы» болып М.А. Фольбаум басқарып тұрды. Ол шілде айының басында Жетісу жерін мекендеген барлық қазақ, қырғыз, тараншы (ұйғыр), дүңген халықтарынан адам алу туралы шыққан ақ патшаның жарлығын орындау үшін үндеу жасайды және оны Ілияс Жансүгіров өз еңбегінде былай деп келтіреді: «Ешбір теріс ұғынушылар болмасын және кімде-кім бұл жарлыққа мойынсұнбағандық қылып, сөз таратса, тоқтаусыз ояздық (уездік – Е.Б.) начальниктердің қолына тапсырылсын. Біздің ісіміз ұлы патшаның жүрегі қуанарлық жақсы болып шығуына сенемін. Мен солай ойлаймын. Неге десеңіз де, монархымыздың атынан алғашқы шілдеде мен мұны өз аузымнан бәрін жинап алып жариялағанымда қазақтар, тараншылар және басқалар, болыстық правительдер менің бұйрығымды шын көңілмен қабылдаған ...» (Жансүгіров, 2001: 103–104). Ал шындығына келгенде патшаның маусым жарлығына қатысты өлкеде үш түрлі көзқарас қалыптасқан болатын. Біріншісі, жарлықты

жан-тәнімен орындауға мүдделі болған және оны жүзеге асыруға бел шеше атсалысқан патша әкімшілігінің шенеуніктері мен жергілікті бай-манаптар мен болыстар болды. Міне, Фольбаумның бұйрығының шын көңілден қабылдануының себебі осында жатыр. Бұлардың халқына, жұртына деген сатқындығын Ілияс Жансүгіров анық әрі нақты сипаттайды: «... дуан-дуандағы ояздық начальниктер (оларды) шақырып, жауапқа алып, жалына бастады. Майдалады. Кейбіріне «алғыс, өмірге бақ» уәде қылды. Тарту-таралғы бермек болды. Мұндай ақсақалдардың кейбіреулері «уада береміз»-ге қол қойды. Кейін көпшілікті тастап, не ұлықпен, не болыстармен жарасып, жалт берген ақсақалдар аз болмады» (Жансүгіров, 2001: 104–105).

Екінші топ, қара жұмысқа адам бермейміз, өлсек өз туған жерімізде өлеміз деген ұстанымдағы радикалды бағыттағы күрескерлер болды (Т. Бокин, Ә. Жангелдин, Т. Рысқұлов, С. Меңдешов және басқалар). Бұлар халықты қарулы көтеріліске шақырды және оған өздері де қатысып, басшылық етті.

Үшінші топ, «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және т.б. либерал-демократияшыл бағыттағы зиялылардың жетекшілері патша әкімшілігіне адам алуға асықпауға, қайта олардың әуелі дайындық шараларын жүргізуге көзін жеткізуге талай мәрте әрекет жасады. Сонымен бірге олар қарусыз халық көтеріліске шыққан жағдайда патша өкіметінің аяусыз жазалау шараларының құрбаны болады деп санап, жарлықты орындауға қарсылық көрсетпеуге шақырды. Өйткені олар мәселенің мән-жайын терең әрі жақсы білді. Ал қанша жерден қарсылық көрсеткенімен екі тараптың күшінің тең еместігін, қарулы қарсылықтың қантөгіспен аяқталатынын жете түсінді. Сондықтан олар қарулы бас көтерудің алғашқы күндерінен бастап халықтың арасында көтеріліске шықпауға шақырған үгіт-насихат жүргізді. Шын мәнінде ұлттық зиялылардың айтқан бұндай пікірлері айна-қатесіз келді. Көтерілісшілерді, тіпті көтеріліске қатыспаған бейбіт тұрғындарды да биліктің жазалаушы әскері аяусыз қырды.

Сонымен патшаның жарлығы да, әскери-губернатор М.А. Фольбаумның үндеуі де, басқа да төменгі әкімшілік қызметкерлердің де түсіндіруі жұртқа тұңғыш әрі жұмбақ, түсініксіз жағы көп болды. Жергілікті халықтың арасында Кенесары көтерілісінен кейінгі уақыттан бері жаншылып келе жатқан қазақ рухы қайтадан лап етіп лаулаған болатын. Елде ыбыр-сыбыр көбейіп, қолдарына қару алып, халық «адам бермейміз» деп қарулы көтеріліске шықты.

Жетісу жеріндегі көтеріліс туралы егжей-тегжейлі жазған Ілияс Жансүгіровтың атап көрсетілген шығармаларын мұқият қарастыратын болсақ, патша жарлығына қарсылықтың мынадай түрлерін анық көреміз: қарулы бас көтеру һәм көтеріліс; шекаралас жерлердегі отырған қазақтар пісіп келе жатқан астығын, мекенін тастап, Қытайға көшіп кету; төмен ығысып, жазалаушы әскердің баруына қиындық тудыратын Балқаш көлінің маңына, оған құятын Ақсу, Лепсі, Іле, Қаратал өзендерінің төменгі ағысындағы құмды жерлерге көшіп кету; қалалы жерлерде тұратындар алыс ауылдарға қашу және т.б.

Қарулы көтеріліске шыққан қазақтар мен қырғыздарды аяусыз басып-жаншу туралы Жетісу облысының әскери-губернаторы М.А. Фольбаумның, оның үстінен қарайтын Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н. Куропаткиннің неше түрлі қатыгез бұйрықтары мен нұсқаулары құлагер ақынның шығармасында көрініс тапқан. Мысалы, Куропаткин жандарал Фольбаумға берген жасырын нұсқаулары туралы І. Жансүгіров былай дейді: «Қазақ-қырғыз тәртіпсіздігін басуда Сіздің қайратыңыздың негізгі міндеті орыс халқының амандығын, мал-жанын сақтау болу керек. Осы ретте орыс халқын оқпен атылатын отты қарулармен және балта секілді қара қару-жарақпен де тісінен тырнағына шейін жарактандырыңыз» (Жансүгіров, 2001: 127). Жоғары лауазымды басшылықтың өздері нұсқау беріп, рұқсат беріп тұрғаннан кейін орыс әскерлері ғана емес, орыс казактары мен орыс мұжықтары да қазақ пен қырғызға көрсеткен қатыгездігі мен жауыздығы шектен шықты. Ол туралы І. Жансүгіровтың мәліметін келтірсек: «Орыстардың қазақ-қырғыздарды топырлатып ата беретіні көпке созылды. Қаладан бір орыс мылтықпен шықса онымен жолыққаны қайда барасың десе, «екі аяқты киік атам» дейтін-ді. Албан ішіндегі казак-орыс әдейі ауызға алатын сөзі еді» (Жансүгіров, 2001: 132). Бұдан шығатын қорытынды қара жұмысқа адам

бермейміз деп қарулы көтеріліске шыққан қазақтарға қарсы патша билігі барлық ресурсты пайдаланғандығын көреміз. Тіпті ұлтаралық қақтығысқа айналғандығын пайымдауға болады. Бұл жерде нақ осы оқиғадан бір ғасыр уақыт өтсе де Ресей Федерациясының саясатының ешбір өзгермегендігін анық көреміз. Бүгінгі Ресей билігі тарапынан «Орыс әлемі» атты атаумен 2020 жылы қыркүйекте қабылданған доктринасы бойынша «Ресей Федерациясы шетелде тұратын отандастарының құқықтарын жүзеге асыруға, олардың мүдделері ресейлік мәдени ерекшеліктерін қорғауға, сақтауға қолдау көрсетеді» (Путин «Орыс әлеміне» негізделген жаңа сыртқы саяси доктринасын мақұлдады), - деп Ресей азаматтары мен орыс тілін әлемнің қай түкпірінде болмасын, қандай жолмен болмасын қорғайтынын айтады. Оның нақты мысалы ретінде Ресей-Украина арасындағы шиеленісті айтуымызға болады. Мәселен, 2014 жылы ақпан-наурыз айларында Ресейдің Украина территориясы болып табылатын Қырым түбегін аннексиялауы; 2014 жылы сәуірде Донецк пен Луганск облыстарын басып алуы нақ осы орыс мүддесін, орыс тілінің мүддесін қорғаймыз деген желеумен жүргізілген саясат еді. Сондықтан «Орыс әлемі» атты доктринаның мазмұнына терең үңілетін болсақ империялық, шовинистік мүдде жатқанын, орыстардың мүддесін қандай жолмен болса да қорғауға баратындығын тайға таңба басқандай етіп көрсетеді. Яғни, орыс шовинизмінің тарихы терең жатыр әрі оның айқын белгілерін І. Жансүгіровтың еңбектерін талдау барысында анық байқаймыз.

А.Н. Куропаткиннің өзге бір жіберген телеграммасында Фольбаумның намысын қайрап, жігерін жанып былай дейді: «Өзіңізді үлгі қылуға тырысыңыз. Бұдан 52 жыл бұрын өткен полковник Колпаковскийдің қимылын еске алыңыз. Ол осы күнгі Сіздің қолыңыздағы күштен әлдеқайда аз күшпен Алматыға шабатын қалың Қоқан қолына қарсы жүрегі айнымай шыққанын, Сіздің ұрысқалы отырған қазақ-қырғыздан ол уақыттағы Қоқан қолы әлдеқайда қарулы, жабдықты екенін, Колпаковский Қастек асуында оны талқандап жеңгендігін бір ойлап қойыңыз. Менің сұрауыммен майданнан Жетісуға казак-орыстың бір бригадасы және атты зеңбірегі жіберіледі» (Жансүгіров, 2001: 128–129). Осы жеделхаты арқылы Фольбаумның рухын көтергісі келді. Себебі, маусым жарлығынан кейін қалыптасқан көңіл-күй, тыл жұмысына адам бермейміз деген қарсылық күннен-күнге күшейген тұста Жетісу өңірінде әскер саны тым аз болатын. Оның басым бөлігі стратегиялық маңызы бар объектілерді күзетті. Куропаткиннің сұрауымен жіберілген әскер көтерілісті күшпен басып-жаншуға келе жатқан жазалаушы отрядтың алғашқы легі еді. І. Жансүгіров осы мәліметі арқылы патша билігі қазақтарды мұздай қаруланған әскердің күшімен және орыс мұжықтарын да қаруландыру арқылы жуасыту, қырып салу түкке тұрмайтын оқиға санағандығын ашып көрсетеді. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н. Куропаткин тұрақты қарулы күштерге берген бұйрығында көтерілісшілерді жасына, жынысына қарамай тұтастай қырып тастау туралы бұйрық берген. Ол бұйрықты орындауда казактар мен орыс шаруалары мен мұжықтары да қалыспады. Көптеген мұрағат құжаттарынан олардың тарапынан жасалған қатыгездік пен айуандықтың куәсі боламыз. Бұл дегеніміз қазақ халқына қарсы жасалған нағыз геноцид ұйымдастыру деген сөз болатын.

Орыстың тарапынан көрген құқайы мен қорлығы бір бөлек, Қытайға үріккен қазақтардың да жағдайы өте қиын әрі адам төзгісіз болды. Әсіресе, Нарынқол, Сүмбе шекарасынан қашып өткен ел қатты күйзелді. Қытайлар малын, дүние-мүлкін тартып алды. Ол туралы Ілияс Жансүгіров былайша баяндайды: «... қазақтар малдан әбден айырылып жаяу-жалпы Қытайдағы қазақ жеріне жетті. Онда ел баласын, қызын сатып бет-бетімен жан бағуға телім-телім болып тозып кетісті. Басын күйттеген қазақтар қытайдың Үрімжі деген қаласына шейін кетті. Қытай, қалмақ жазаны қамшымен өтейді. Көрінген қазақты күрсілдетіп сабап жатқаны. Бірі ұрмайды, бәрі ұрады. Ақырын ұрмайды, жалаңаштап, сойып салады. Кейбіреулері шіріген жара болып, жатып жазылды» (Жансүгіров, 2001: 130). Тарихи дерек мәліметтері бойынша патшаның жазалаушы әскерінен Қытайға қашқан қазақтардың ұзын саны 300 мың екендігін айтсақ, қаншама жанның тағдырдың тәлкегіне ұшырағанын көреміз. Бұл жерде қазақтардың малы, дүние-мүлкі туралы айтпағанның өзінде. «Малым жанымның садақасы, ...» деп санайтын қазақ халқының күн көріс, тіршілік көзі болған малынан айырылуының өзі де зардабы үлкен, өмір сүруін тығырыққа тірейтін нәубет болатын.

Оған кеңес өкіметінің тарапынан 1931–1932 жылдардағы қолдан жасалған жаппай ашаршылықтың өзі айқын дәлел бола алады.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан Жетісу өңірінен Қытайға қашқан босқын қазақтардың саны басқа өңірлерге қарағанда көп болды. Олардың саны 1918 жылы басталған азамат соғысы кезінде одан сайын арта түсті. Ал босқын қазақтардың туған жеріне оралуы мәселесі де күрделі мәселеге айналды. Әсіресе, шекара әскерінің тарапынан жасалған қиянат, қатыгездік шектен шығып жатты. «Қайда барса да Қорқыттың көрінін» кебін киген нақ осы жағдайға қатысты Е.И. Стамшалов мынадай мәлімет береді: «Шыңжаңдағы ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайдан, жұт, ашаршылық кесірінен кері қайтушы қазақ босқындары екі елдің шекара құрылымдарының құрсауына ілінді... Батыс Қытайдың аймақтарында босқындар комиссиясы жүргізген үгіт-насихат бойынша атамекеніне көшіп келе жатқан босқын шаруалар шекара қызметінің қысымына ұшырады. Шекара әскерінің босқындарға оқ атуы, өздерімен бірге алып келе жатқан көлік, тауарларын тәркілеу бойынша тергеу атүсті жүргізіліп, дау тек әскерилердің пайдасына шешіліп жатты. Қытай билігі мен Кеңестік шекара әскери басшылығының қазақ босқындарына қатысты ұстанымдарының ортақ белгілері байқалады» (Стамшалов, 2024: 448)

Жетісу өңірінде қарулы көтеріліске шыққандар орыс әскерінің оғы мен зеңбірегінен өлді, шейіт болды. Тұтқынға түскендері түрмеге қамалып, итжеккенге айдалды. Басын имеген, рухы мықтыларын дарға асты. Ал көнгендерін тізімге іліп, тыл жұмыстарына жіберді. Жалғыз ұлын қара жұмысқа күшпен әкетіп бара жатқанда, екі көзі соқыр кейуана шешесінің жоқтауы кез-келген адамның сай-сүйегін сырқыратады. Дәл осы оқиғаның Ілияс Жансүгіровтың еңбегінде суреттелуіне назар аударсақ: «Дәметкен Далабайдың шешесі. Далабай жалғыз. Өзі жарлы кемпір. Дәметкеннің екі көзі жоқ, су қараңғы кемпір. Ол Далабайын қапсыра құшақтап, шырқырағанда жер басып тұра алмады.

Дала жаным, жалғызым,

Су бойында жалбызым.

Маңдайдағы құндызым,

Аспандағы жұлдызым.

Жүзінді көріп қалуға

Ашылсыншы сұм көзім!..., - деп тыржиған қабағын жоғары-төмен көтергенде сәулесі жоқ тұңғиық қара көзінен тамшылап жас шығады.

Жалғызым, жаным Далажан,

Тым болмаса екеу боп,

Артыңнан біреу ерсеші,

Тентекшіл, теріс қу құдай,

Зорлықшылды көрсеші.

Тым болмаса жар болып,

Жарқ етіп көзім ашылып,

Далаштың жүзін көрсемші,

Сылқ етіп, сүйіп өлсемші.

Тірі күйік тартқызбай

Қолыңнан мені көмсеңші.

Мейірім қана сүйейін,

Келсеңші, сәулем, келсеңші» (Жансүгіров, 2001: 118–119).

Қазақ даласында орын алған осынау дүрбелең кезеңде халықтың басына түскен қиыншылықты ашып көрсететін өлең-жырлар, әдеби шығармалар көптеп жарыққа шықты. Соның бірі Ілияс Жансүгіровтың келтірген нақ осы шығармасына ұқсас халық арасына кең тараған, кеңінен танымал ән – «Самал тау» немесе «Он алтының зары». Оның да сюжеті осыған ұқсас, яғни жас қазақ жігітінің күшпен тыл жұмысына алынуы, ауылында жасы келген кәрі әке-шешесінің қалғаны, Омбы қаласына дейін жаяу-жалпы кетіп бара жатқандығы баяндалады. Ән мылтықтың дүмімен, зорлықтың күшімен кетіп бара жатқан қазақ жігітінің сол сәттегі күйін бейнелейді.

Самал тау, қайран елім, шалқар көлім,
Не болар солдат болып көрген күнім,
Есіме қайта-қайта түсе бердің,
Кір жуып, кіндік кескен қайран жерім ...

Қарулы қақтығыста өлгендер – шейіт болатындығы рас. Ал қолға түскендер мен олардың көрген қорлығы, қарулы көтеріліске қосылғаны бар, қосылмағаны бар қалың қазақтың орыстың жазалаушы әскерінен қалайша зәбір көргені, жапа шеккені Ілияс Жансүгіровтың еңбегінде жан-жақты баяндалады. «Қолға түсіп қорыққан қазақ «құтқарылады екем» деген оймен жазықтыны да, жазықсызды да, бірін-бірі көрсетеді. Солдатты ұрған жердегі сойыл салғандардың, мылтық, қылыш, киім-кешек алғандардың бәрінің де ауылы араланады ... Кейбірін жүктің артынан, кейбірін кебеженің ішінен, кейбірін үстіне қазан қап, тезек тастаған жерошақтың ішінен, кейбірін шөмеленің астынан тауып алады. Мұның бәрі де солдат ұрған, атқа таласқан жазықты болмағанымен, әйтеуір жасырынып жатқан соң «айыпты» саналады. Аяусыз ретте сабалады. Мылтықтың дүмдерімен Мұқаш молдаларды түйіп жіберіп, өңменін үзе талдырып тастайды» (Жансүгіров, 2001: 150–151). Осыдан кейін елдің көбінің жығасы түсіп, жалындаған рухы жаншылып, көздеріндегі оты сөнгендей болды. Тарихтың өзі куә болғандындай кез келген билікке немесе отаршылдыққа қарсы қарсылық дәл осылай күшпен, қатыгездікпен басып жаншылып, аяусыз жазаланып отырды. Оған дәлел ретінде орыс әскері тарапынан жасалған қатыгездік пен зұлымдықтарды І. Жансүгіровтың «1916 жыл деректері» деген шығармасының «Менің есімдегі» деген бөлімінде көптеп келтіреді: «Шөмеленің астынан табылған Шүрегейдің Ербосынын солдаттар киізше баурап тепкілеп, тіл-аузын қойдырады», «Буулы теңдерді тіліп, ішіндегі жарақты нәрсені алып алады», «Бөйжеткен қыз, келіншектердің кәмшәт камзолына қадалған асыл тас, күміс моншақтарын сыпырып үзіп, жанқалтаға салады», «Байсалды бәйбішелердің білегіндегі білезікті тізеге салып майыстырып жазып алып, сақиналарын саудыратып суырып әкетіседі», «жетпіске келіп жер таянған ақсақал Телібайды желкелеп, жаяу айдайды» (Жансүгіров, 2001: 151).

«Лепсі оязында» деген шығармасының «1916 жылғы оқиғада менің көргенім» (Жансүгіров, 2001: 160–166) деген екінші бөліміндегі баяндауы өте әсерлі әрі қызықты мәліметтерге толы. Онда құлагер ақын он сегізге енді толған Мырзахан баласы Нұрахмет деген жас жігіттің қара жұмысқа қалай алынғандығы, азапты ауыр жол жүргендігі, жеті ай жұмыс жасап елге оралғаны туралы басынан кешкен оқиғаларын өз аузынан жазып алғанын айтады. Оқиға желісі былайша өрбиді, жиналған жігіттерді Лепсіден Аягөзге, одан Семейге жеткізеді. Ол жерден пойызға отырғызып, 22 күн жүріп Петроградқа, одан Псковқа, соңғы аялдама Рига деген қаланың жанындағы Саламандра деген станциядан түсіріп, бес жүз кісіні жүзден отрядтарға бөліп жұмысқа салған. Айлық ақшасы 27 сом болған. Нақты қандай жұмыс жасағаны туралы былайша баяндайды: «... Таң ата – сағат алтыда айдайды. Сегіз-тоғызға шейін жұмыс қылып, қайтып, сағат он бір-он екіде зорға жатақ үйге келеміз. Қалың қарағайды қақ жарып, жол салдырып жатыр. Ағашты кесіп, бұтап, шауып, жолға алты ағашты ұзынынан салып, үстінен көлденең қатарлап ағаш қоямыз. Екі арба қатар өткендей болады» (Жансүгіров, 2001: 165). Міне, патшаның маусым жарлығындағы тыл жұмысының бір ғана көрінісі осындай.

Қара жұмысқа алынған Мырзахан баласы Нұрахметтің сегіз-тоғыз ай тыл жұмысынан елге қайтуға не себеп болғандығын, одан қайтар жолда қандай бағытта жүргендігін Ілияс Жансүгіров аталған шығармасында тәптіштеп көрсетеді: «Қыстың күні патша түсіпті дегенді естігеміз... 1917 жылы мамыр айы туған соң «қайтасындар» деген хабар алып, қуаныстық...

15 мамырда Баяразге деген станцияда пойызға міндік. 15 күн жүріп, Омбыдан пароходқа түсіп, су ішінде 11 күн жүріп, Семейге келдік. Арба жалдап Аягөзге шейін келдік...

Елге келдік, үйірге қосылдық. Жол көріп, ысылып қалдық. 17-жыл мен 20-жылдың арасында кісіге жүргенім жоқ. 20-жылы «балшебек» Лепсіні алды. Мен де коммунист партиясына кірдім. Содан кейін оқыдым, адам болдым» (Жансүгіров, 2001: 165–166).

Ал 18-ге енді толған, буыны қатпаған жас жігіттің сегіз-тоғыз ай бойына ауыр жұмыс істегені, ол жақтың ауа-райының ылғалды болуына байланысты түрлі ауырулардан аман-есен

елге орлауының өзі үлкен олжа. Себебі, «Қазақ» газетіндегі басылымдарында жарияланған мәліметтерден қара жұмысқа алынған жігіттер арасында жаппай ауырудың таралуы, одан өлгендердің де болғандығы белгілі. Ол туралы «Bylye Gody» журналының 2024 жылғы № 19(2) санында жарияланған ұжымдық мақаласында: «Лепсіден келген қазақтар Пермь қаласында жұмыс істеді, онда 50 адам ауырып қалды, содан кейін ауырғандардың саны 100-ден асты, онға жуығы қайтыс болды. 5 қаңтарға қарай ауырғандар 300 жетті» (Муканова, Тлеубаев, Конкабаева, 2024: 954), - деп жазады қазақстандық зерттеуші-ғалымдар.

Ілияс Жансүгіровтың шығармасынан қара жұмысқа алынған қазақтың он сегізге толған жас жігіті Мырзахан баласы Нұрахметтің басынан өткізген тағдырын жан-жақты көреміз. Бір қазақтың баласының басынан кешірген оқиғасынан тыл жұмысына алынған қаншама қазақ жігіттерінің тағдырын көреуге болады. Міне, қара жұмысқа ауылдан күшпен алынған қазақ жастарының алдында тұрған тіл білмеу, медициналық көмек алу, тамақ мәселесі (шошқа етінің берілуі), намаз оқу және т.б. күрделі мәселелер тұрды. Майданға Қазақстан мен Орта Азиядан алынған түркі-мұсылман жұмысшы жігіттерге көмек көрсету үшін орталарына барып, оларға көрсеткен риясыз қызметі үшін Ә. Бөкейханов құрметке бөленді, «Алаштың Әлиханы» атанды. Әрине, сол жақта өлгені бар, денсаулығынан айырылып келгені бар, біз суреттеп отырған кейіпкер сияқты елге аман-есен оралғаны бар әр түрлі тағдыр иелері болды. Дегенмен, олардың ел көріп, жер көріп, сауаты ашылып келгенін ескерсек, қара жұмысқа барудың прогрессивті сипаты болғандығын атап өтуіміз керек. Алаш зиялыларынан тұратын либералды-демократиялық бағыттағы Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтарды 25 маусымдағы патша жарлығына қатысты ұстанған позицияларының әу бастан дұрыс екендігін уақыттың өзі көрсетті. Өйткені, көтеріліске шыққан қазақтардың патшаның жазалаушы әскері тарапынан босқа қырғынға ұшырайтындығы, ауылдардың талап-тоналатындығы, әйелдердің, бала-шағаның зорлық-зомбылыққа ұшырайтындығы туралы ескертулері айна-қатесіз болды.

Ресей империясының отаршылдық саясаты кезінде қаншама ұлт-азаттық көтерілістер мен қарулы қарсылықтар болғанын білеміз. Олардың барлығы қатыгездікпен басып жанышталды, жеңіліске ұшырады һәм басшылары өлтірілді. Сол сияқты Жетісу өңіріндегі көтеріліске басшылық еткен Ж. Мәмбетов, Ұ. Саурықов, Б. Әшекеев те азаттық жолында құрбан болды.

Албан руларының қарулы қарсылығының ошағы болған Қарқара көтерілісін басқарған Ж. Мәмбетов пен Ұ. Саурықов туралы құлагер ақынның мәліметтері өте құнды. Оны аталған екі тұлғамен бірге тұтқынға түсіп, орыс әскерилерінің түрмесінде болып, барлық қатыгездіктерді көзімен көрген Әубәкір Сұлтанбекұылының естелігін келтіре отырып, жан-жақты баяндайды. Осы арада Ә. Сұлтанбекұлы туралы қысқаша тоқталып өтсек. Ол 1916 жылғы Қарқара көтерілісі басшыларының бірі. Қаракөл (Прежевальск) түрмесіне қамалып, түрмеде орын алған қырғыннан аман құтылып, 1930 жылы күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастыру кезінде Қытай өтіп кетеді. Сол жылы Құлжа қаласында түрмеден қашқан кездегі алған жарақаты асқынып, содан қайтыс болады (Жетісу энциклопедия, 2004: 167). Тірі куәгер ретінде Жәмеңке мен Ұзақтың орыс әскерилері мен судьяларының сұрағына тайсалмай жауап бергені, Жәмеңке Мәмбетовты қалай өлтіргені туралы І. Жансүгіров «Жаркент оязында» атты атты шығармасының «Әубәкір Сұлтанбекұлының естегісі» деген бөлімінде жан-жақты баяндайды. Оқырманға түсінікті болуы үшін шығармадағы мәліметті қаз-қалпында берейік:

«Судья Жәмеңкені жауапқа алды.

- Бала бересің бе? – деді.

Жәмеңке:

- Жасым 75-тегі шалмын. Берем деп саған уада қылуға өз балама да билігім келмейді – деді.

Сот:

- Неге билігің келмейді? Жұртқа бергіз! – деді.

Жәмеңке:

- Билігің келмеді десек менің кәрі қ... осы жерде пісіріп же, берер балам жоқ – деді. Мұны тілмәш «перевод» қылып әбден түсіндірді. Сот ашуланып, үстелді тағы қойғылады.

Енді Ұзақты әкелді. Ұзақтан да «бала беремісің?» деді. Ұзақ Қарқарадағы ұлықтармен болған жайды айтып келіп, Жәмеңке екеуін мұнда Қарақолда қырғыз-қазақ бас қосады деп алдап әкелгенін айтып, «бала бер десек абақтыңнан шығарып, қырғыз адамдарымен басымызды қостыр, босат, бір жауап берелік» деді. Онда судья «сендерді босатуға бұйрық жоқ» деді.

- Ендеше менің абақтыда сендерге беруге жинап қойған балам жоқ, - деді.

Судья лапаттап боқтап, тақтайын тағы тепкіледі. Қайтып алты солдат айдап, абақтыға жапты.

Артынан іле-шала «Мына дәріні Жәмеңкенің ауруынан емденуге судья жіберді» деп деп құмырамен бір орыс дәрі әкелді. Мен (Ә. Сұлтанбекұлы – Е.Б.) «Жәке, ішпеңіз, бұл у» дедім. Ұзақ батыр: «Әзір бізге қастық қылмайды, домбытып («сес» көрсету мағынасында – Е.Б.) жүр ғой» деді. Жәмеңке де жанына батып отырған ауруға әлгі дәріні біраздан соң ішкісі келді де, ішті. Ішті де дөңбекшіп, талаурап барып, екіндіде Жәмеңке өліп кетті. Жәмеңкені өзіміз конвоймен жүріп, мұсылман қауымына апарып қойдық ...» (Жансүгіров, 2001: 71). Қарқара-Албан көтерілісіне басшылық жасаған, елді соңына ерте білген Ж. Мәмбетов, Ұ. Саурықов, Ә. Сұлтанбековты «Елді бүлдірді, патшаға қарсы қастандық жасауға тырысты» деген айып тағылған беделді адамдардың түрмеге түскен алғашқы тобы еді (Тәнекеев, 2002: 145) - деп жазады зерттеуші С. Тәнекеев өзінің «1916 жыл. Қарқара-Албан көтерілісі» атты еңбегінде. Көтеріліс басшылары мен көсемдерін орыс әкімшілігі тарапынан алдап-арбау арқылы тұтқынға түсіруі биліктің ұстанған ежелден келе жатқан саясаты тұғын. С. Датұлы бастаған көтерілістен бері орын алған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына көз жүгіртер болсақ, олардың басшылары мен ұйымдастырушыларының арасына жік салу, бір-біріне қарсы қою, бейтарап немес билікке бүйрегі бұрып тұрған топтардың күшімен һәм көмегімен басып-жаншуға тырысты. Сондықтан 1916 жылдың шілде айының 11-і мен 22-сінің арасында көтеріліс тарихында өзінше бір қобалжуға толы, бірақ оқ атылып, қан төгіле қоймаған әрі-сәрі уақытта орын алған уақытты пайдаланып, патша әкімшілігі көтеріліс басшыларын тұтқындаған болатын. Бұл да бір отаршыл биліктің зымияндығы, қулығына құрық бойламайтын әккілігі деп санаймыз. Толқулар басталған сәтте-ақ елдің бас көтерер беделді тұлғаларын тұтқынға алып, көздерін жою тактикасын қолданды.

Патшаның маусым жарлығына қатысты бас көтерген Албан-Қарқара көтерілісінің басшылары болған Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов ел арасында – Ұзақ батыр, Жәмеңке батыр деген атаққа ие болды. Бұның өзі сонау XVIII ғасырдан, яғни қазақ-жоңғар соғысы кезінде қалыптасқан батырлар институтының тарихи һәм заңды жалғасы деп санаймыз. Батыр дегеніміз тек қол бастап, жауға қарсы соғысу ғана емес «қазақ елшілері қатарында ... ашық диалогтар жүргізу, келіссөздер жүргізу қабілеті мен мемлекеттік деңгейде жауапкершілікке ие шешімдер қабылдау ісіндегі» (Сүлейменова, Дауытбекова, Құрманалина, 2025: 546) маңызды орын алатындығын атап өтеміз. Осы аталған қасиеттердің барлығы Албан-Қарқара көтерілісінің басшыларының бойынан табылды және батыр деген атаққа сай болды.

Патша жарлығына байланысты қара жұмысқа бала бермейміз деген ұранмен көтерілген Жетісу жеріндегі ұлт-азаттық көтерілісті баяндаған І. Жансүгіровтың шығармалары деректік әрі ғылыми-зерттеу тұрғысынан алып қарасақ кәсіби тарихшылардың еңбектерінен ешбір кем соқпайды. «Жаркент оязында» атты шығармасында оқиғаны баяндау, көтеріліске қатысқан куәгерлердің естеліктері, олардың өлең-жырлары, әр ояздағы мал, пішен, астық, орыстардың үй-ыбырларының (қаз, тауық т.б.) шығын есебінің статистикасы кесте (таблица) түрінде көрсетіліп, салыстырмалы талдаулар жасалынған. Және де құлагер ақын былай деп күйіне жазады: «Көтеріліс жасаған қазақ-қырғыздан қырылған қара басты кісінің есебі алынбаған да, Жетісудағы орыстың жоғалған қаз-тауығының да есебі қалмай алынған» (Жансүгіров, 2001: 96–100).

Әлбетте, аталған зерттеу мақаламыз Қазақстанның ұлан-байтақ жерін тұтастай қамтыған 1916 жылғы ұлт-азаттық күрестің тарихын қарастыру емес. Біз бұл мәселеде мүмкіндігінше Жетісу өңірінде орын алған көтеріліс тарихын зерттеуге аз да болса үлес қосу және құлагер ақын І. Жансүгіровтың шығармасын тарихи тұрғыда қарастыру. Жалпы алғанда І. Жансүгіровтың тарихи бағытта жазған еңбектеріне кәсіби тарихшылардың назарын аударуына түрткі болып, ой салсақ деген ниет. Болашақта құлагер ақынның «Жетісу. 1730–1916» жинағына енген шығармалары тарихшылар тарапынан кешенді түрде зерттелсе нұр үстіне нұр болар еді.

Қорытынды

І. Жансүгіровтың «Жетісу. 1730–1916.» атты жинағына енген «Жаркент оясында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оясында» деген тарихи шығармалары тарихи тұрғыда талданды. Оның шығармаларын талдау барысында Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихы жүйелі әрі кешенді түрде қарастырылғанына көз жеткіздік. Маусым жарлығы жария етілген уақыттан соң жергілікті халықтың оған деген көзқарасы мен қалыптасқан көңіл-күйі, әу бастан стихиялы бас көтерулер болғандығы, толқулар мен қарулы қарсылық басталмай жатып елді бастар, елді соңына ертер тұлғаларды тұтқындағанын өзінің ой-тұжырымдары мен көзімен көрген куәгерлердің естеліктерімен дәлелді түрде баяндайды. Көтеріліс басшылары Ж. Мәмбетов пен Ұ. Саурықовтың түрмедегі тергеу барысында өздерінің бастарын имей абыроймен ұстағандығы, 19-ға толмаған қазақ жігітінің сонау Рига қаласының маңында тыл жұмысына барып келгені, Қарқара-Албан көтерілісі тегеурінді болғандығы жайында егжей-тегжейлі болғандығын көрсеткен. Патша билігінің жазалау шараларынан үріккен қазақтардың Қытай асқандығы, ол жақта қытай мен қалмақтан да зәбір-жапа шегіп, қорлық көргендігі де құлагер ақынның назарынан тыс қалмаған.

XVIII ғасырдың соңынан басталған Ресей империясының отарлау саясатына қарсы басталған ұлт-азаттық көтерілістер бүкіл XIX ғасырдың өн-бойында жалғасын тапты. 1916 жылғы Қазақ өлкесінде, соның ішінде Жетісу өңірінде орын алған ұлт-азаттық көтеріліс соның заңды жалғасы. Олардың барлығы күшпен басып жаншылды, басшыларының көзін әр түрлі жолдармен жойды. Ал оның тарихын жазған құлагер ақын І. Жансүгіров нақ сол Ресей империясының мұрагері кеңестік биліктің жазықсыз құрбаны болды. Халқымызда «Жақсының аты, ғалымның хаты» өлмейді деген қанатты сөз бар. Артына мол әдеби және тарихи мұра қалдырған құлагер ақын Ілиястың шығармалары болашақ ұрпақ үшін асыл қазына.

Сол тұрғыдан алғанда құлагер ақын Ілияс Жансүгіровты ақын, жазушы, журналист һәм қоғам қайраткері ретінде ғана емес, кәсіби тарихшы ретінде санауымызға әбден болады.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

Андас, 2019 — *Андас Қ., Андас М.* Қазақ журналистикасының жампозы. Мақалалар. Алматы: Баянжүрек, 2019. 348 б.

Әділбекұлы, 2022 — *Әділбекұлы А.* Путин «Орыс әлеміне» негізделген жаңа сыртқы саяси доктринасын мақұлдады, 2022. // URL: <https://inbusiness.kz/kz/news/putin-orys-alemine-negizdelgen-zhana-syrtky-sayasi-doktrinasyn-makuldady>.

Буланов, Кыяхметова, 2024 — *Буланов Е.О., Кыяхметова Ш.Ә.* XIX ғасырдағы Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлауы (І. Жансүгіров еңбектері негізінде) // *Әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы*, 2024. Т. 112. № 1. Б. 19–29.

Восстание 1916 года в Казахстане, 1947 — *Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы.* Составители: Ф.Н. Киреев, Ш.Я. Шафиро. Под ред. Б.С. Сулейменова. Алма-Ата: Изд-ва АН КазССР, 1947. 214 с.

- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане, 1960 — Восстание 1916 года в Казахстане. Сборник документов. Редкол.: А.В. Пясковский и др. Москва: АН СССР, 1960. 792 с.
- Жетісу. Энциклопедия, 2004 — Жетісу. Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2004. 712 б.
- Жансүгіров, 2001 — *Жансүгіров І. Жетісу. 1730–1916. Құрастырушы Әбілхан Әбіласан. Алматы: Ценные бумаги, 2001. 178 б.*
- Жансүгіров, 2006 — *Жансүгіров І. Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары. Екі бөлімді. Алматы: Үш Қиян, 2006. 592 б.*
- Қазақстан тарихы, 2002 — Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра, 2002. 768 б.
- Қозыбаев, 1994 — *Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.*
- Қозыбаев, 1994 — *Қозыбаев М. Тағы да Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы туралы // Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. Б. 125–141.*
- Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. – 1917 ж.). Астана: Елорда, 2004. Б. 171–189.*
- Мұхатова, 2020 — *Мұхатова О. Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының кеңестік тарихнамасы (XX ғасырдың 20–80 жылдары) // Отан тарихы, 2020. № 1(89). Б. 17–29.*
- Мұхатова, 2020 — *Мұхатова О. Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының посткеңестік кезеңде зерттелуі (1992–2019 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, 2020. № 2(22). Б. 378–389.*
- Муканова, т.б., 2024 — *Муканова Г.К., Тлеубаев Ш.Б., Конкабаева А.Н. Пацифизм и война: миссия мулл среди реквизируемых казахов 1916–1917 // Bylye Gody, 2024. № 19(2). Б. 946–958.*
- Нұрпейіс, 1995 — *Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.*
- Сүлейменова, Дауытбекова, Құрманалина, 2025 — *Сүлейменова Қ., Дауытбекова М., Құрманалина Н. Қазақ батырларының дипломатиялық қатынастардағы орны (XVIII ғ.) // Asian Journal “Steppe Panorama”, 2025. № 12(2). Б. 543–558.*
- Стамшалов, 2024 — *Стамшалов Е.И. XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қытай мен Кеңестік Ресей шекара қызметтері және қазақ босқындары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, 2024. № 11(2). Б. 447–461.*
- Тәнекеев, 2002 — *Тәнекеев С. 1916 жыл. Қарқара-Албан көтерілісі. Алматы: Экономика, 2002. 400 б.*
- Тілеубаев, 2010 — *Тілеубаев Ш. Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз халықтарының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2010. 125 б.*

References

- Andas, 2019 — *Andas Q., Andas M. Qazaq zhurnalistikasynyn zhampozy. Maqalalar [The strongest of Kazakh journalism. Articles]. Almaty: Bajanzhurek, 2019. 348 p. (In Kaz.).*
- Adilbekuly, 2022 — *Adilbekuly A. Putin “Orys alemine” negizdelgen zhana syrtqy sajasi doktrinasyn maquldady [Putin approves new foreign policy doctrine based on “Russian world”] // <https://inbusiness.kz/kz/news/putin-orys-alemine-negizdelgen-zhana-syrtky-sayasi-doktrinasyn-makuldady>. (In Kaz.).*
- Bulanov, Kyjmetova, 2024 — *Bulanov Ye., Kyjahmetova Sh. XIX gasyrdagy Resei imperjasynyñ Zhetisu olkesin otarlaу (I. Zhansugirov enbekteri negizinde) [The colonization of the Semirechye region by the Russian Empire in the XIX century (based on the works of I. Zhansugurov)] // Al-Farabi atyndagy Qazaq UU Habarshysy. Tarih serijasy, 2024. Vol. 112. No. 1. Pp. 19–29. (In Kaz.).*
- Vosstanie 1916 goda v Kazakhstane, 1947 — Vosstanie 1916 goda v Kazakhstane. Dokumenty i materialy [The 1916 Uprising in Kazakhstan. Documents and materials]. Sostaviteli: F.N. Kireev, Sh.Ya. Shafiro. Pod red. B.S. Suleymenova. Alma-Ata: Izd-va AN KazSSR, 1947. 214 p. (In Russ.).
- Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane, 1960 — Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane. Sbornik dokumentov [The 1916 Uprising in Kazakhstan. Collection of Documents]. Redkol.: A.V. Pjaskovskii i dr. M.: AN SSSR, 1960. 792 p. (In Russ.).
- Zhetisu. Enciklopedija, 2004 — Zhetisu. Entsiklopedija [Zhetysu. Encyclopedia]. Almaty: Arys, 2004. 712 p. (In Kaz.).
- Zhansugirov, 2001 — *Zhansugirov I. Zhetisu. 1730–1916. [Zhetysu. 1730–1916.]. Qurastyrushy Abilhan Abilasan. Almaty: Tsennye bumagi. 178 p. (In Kaz.).*
- Zhansugirov, 2006 — *Zhansugirov I. Quzhattar, hattar, kündelikter, dala hikajalary. Eki bölimdi [Documents, letters, diaries, field stories. Two parts]. Almaty: Üsh Qijan. 592 p. (In Kaz.).*
- Qazaqstan tarihy, 2002 — Qazaqstan tarihy (köne zamannan бүginge deiiin). Bes tomdyq. 3-tom [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Almaty: Atamura, 2002. 768 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1994 — *Qozybaev M. Zhaudy shaptytm tu bailap [I defeated the enemy and tied the flag]. Almaty: Qazaqstan, 1994. 192 p. (In Kaz.).*
- Qozybaev, 1994 — *Qozybaev M. Tagy da Qazaqstandağy 1916 zhylyğy ult-azattyq qozğalysy turaly [And again about the national liberation movement of 1916 in Kazakhstan] // Jaudy shaptytm tu bailap [I defeated the enemy and tied the flag]. Almaty: Qazaqstan, 1994. Pp. 125–141. (In Kaz.).*
- Qoigeldiev, 2004 — *Qoigeldiev M. Zhetisudagy Resei biligi (XIX g. – 1917 zh.) [Russian rule in Zhetysu (XIX century – 1917)]. Astana: Elorda, 2004. Pp. 171–189. (In Kaz.).*

Muhatova, 2020 — *Muhatova O.* Qazaq dalasyndagy ult-azattyq qozgalystar tarihynyñ keñestik tarihnamasy (XX gasyrdyn 20–80 zhyldary) [Soviet historiography of the history of national liberation movements in the Kazakh steppe (20–80 years of the XX century)] // *Otan tarihy*, 2020. No. 1(89). Pp. 17–29. (In Kaz.).

Muhatova, 2020 — *Muhatova O.* Qazaq dalasyndagy ult-azattyq qozgalystar tarihynyñ postkeñestik kezeñde zerttelui (1992–2019 zh.zh.) [Study of the history of national liberation movements in the Kazakh steppe in the post-Soviet period (1992–2019)] // “Edu.e-history.kz” jlektrondyq gylymi zhurnaly, 2020. No. 2(22). Pp. 378–389. (In Kaz.).

Mukanova, et. al, 2024 — *Mukanova G., Tleubaev Sh., Konkabaeva A.* Pacifizm i voina: missija mull sredi rekvizirovannyh kazahov, 1916–17 [Pacifizm and War: the Mission of the Mullahs Among the Requisitioned Kazakhs, 1916–1917] // *Bylye Gody*, 2024. No. 19(2). Pp. 946–958. (In Russ.).

Nurpejis, 1995 — *Nurpejis K.* Alash häm Alashorda [Alash häm Alahsorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).

Suleimenova, et. al, 2025 — *Suleimenova Q., Dauytbekova M., Qurmanalina N.* Qazaq batyrlarynyñ diplomatiyalıq qatynastardagy orny (XYIII g.) [The place of Kazakh batyrs in diplomatic relations (XVIII century)] // *Asian Journal “Steppe Panorama”*, 2025. No. 12(2). Pp. 543–558. (In Kaz.).

Stamshalov, 2024 — *Stamshalov E.I.* XX gasyrdyñ 20-zhuldaryndagy Qytai men Kenestik Resei shekara qyzmetteri zhane qazaq bosqyndary [Border Services of China and Soviet Russia and Kazakh refugees in the 20s of the XX century] // “Edu.e-history.kz”, 2024. No. 11 (2). Pp. 447–461. (In Kaz.).

Tanekeev, 2002 — *Tanekeev S.* 1916 zhyl. Qarqara-Alban köterilisi [1916 year. Karkara-Alban uprising]. Almaty: Ekonomika, 2002. 400 p. (In Kaz.).

Tileubaev, 2010 — *Tileubaev Sh.* Shetisu oblysyndagy qazaq zhane qyrgyz halyqtarynyn 1916 zhylgy ult-azattyq koterilisi [National liberation uprising of Kazakh and Kyrgyz peoples in the Zhetyzu region in 1916]. T.g.k. gylymi darezhesin alu ushin daiyndalğan dissertatsija. Almaty, 2010. 125 p. (In Kaz.).

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Буланов Е.О. ИЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	633
Каримов Қ.С., Гокче М., Түрсүн Х.М. ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИДЕНТИФИКАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	650

ТАРИХ

Абдимомынов Н.Т., Сауырқан Е. ВЕНЕЦИЯ, ГЕНУЯ ЖӘНЕ АЛТЫН ОРДА: XIII–XIV ҒҒ. СОЛТҮСТІК ҚАРА ТЕҢІЗДЕГІ ТРАНСКОНТИНЕНТАЛДЫҚ САУДА-САТТЫҚТЫҢ ДАМУЫ.....	662
Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ТАЛДАУЫ.....	679
Абылов Т.Т., Муталиев М.Қ., Қазмұханов Р.М. АЛТЫН ОРДА МЕН МӘМЛҮК МЕМЛЕКЕТІ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ДІННІҢ РӨЛІ.....	696
Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. XIX–XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫН ЗЕРТТЕУДЕ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ ДЕРЕК РЕТІНДЕ (ҚР ОМА ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	709
Болатхан Ә. ЗАҢДЫЛЫҚ – ИДЕОЛОГИЯ, ШЕТТЕТУ – ТӘЖІРИБЕ: КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ «ЖАЗАЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР» (1948–1953).....	727
Доскараева А.А., Мұхатова О.Х. XVII ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ-БҰХАР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ (САЯСИ АСПЕКТ).....	743
Дьякова Е.В. НЕМІС ОККУПАЦИЯСЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫ: ХАРЬКОВТАҒЫ «ЖАҢА УКРАИНА» ГАЗЕТІНІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ (1941–1943).....	760
Исмагулов Ұ.Ш., Конбай Е. 1920-ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАР МӘСЕЛЕСІ (АҚТӨБЕ АРХИВІ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША).....	773
Йорулмаз О., Токжигитова М.А. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН Өңірінен РЕПРЕССИЯҒА ҰШЫРАҒАН МҰСЫЛМАН ДІНБАСЫЛАРЫ (1920–1940 ЖЖ.).....	787
Қаипбаева А.Т., Белялова А. ПАНАСЫЗ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖҮЙЕСІ (1920–1930 жж.).....	803
Қара Ә., Тайман С.Т. Жарбулова С.Т. МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІ ҰЙЫМЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МИССИЯСЫ.....	823
Сейітханұлы Ш. ТҮРІКТЕР МЕН МОҢҒОЛДАРДЫҢ КӨШПЕЛІ ӨМІР САЛТЫНЫҢ ОРТАҚ ҚЫРЛАРЫ.....	840
Сулейменова А.Т. КӨШПЕЛІ ЖӘНЕ ЖАРТЫЛАЙ КӨШПЕЛІ ШАРУАШЫЛЫҚТАРДЫ КҮШТЕП ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ ДӘСТҮРЛІ РУЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЖОО ШАРАЛАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ (XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫ).....	855
Ташагыл А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т. ИРАН-ТӘЖІК САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	872

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Есенаманова А.С., Қалыш А.Б. ДӘСТҮРЛІ КИІМ АРҚЫЛЫ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ: ҚАЗАҚСТАН МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТҮРКІ МӘДЕНИ МҰРАСЫ.....	887
Қалшабаева Б.К., Егізбаева М.Қ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСЫНДАҒЫ ҚАНДАСТАР: КӨШІ-ҚОНЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	900
Сыздықова Г.М. СОЛТҮСТІК, ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОБЛЫСТЫҚ ОРТАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ (2009–2024 ЖЖ.).....	916

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Буланов Е.О. ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА.....	633
Каримов К.С., Гокче М., Турсун Х.М. ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВА.....	650

ИСТОРИЯ

Абдимомынов Н.Т., Сауыркан Е. ВЕНЕЦИЯ, ГЕНУЯ И ЗОЛОТАЯ ОРДА: РАЗВИТИЕ ТРАНСКОНТИНЕНТАЛЬНОЙ ТОРГОВЛИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В XIII–XIV ВЕКАХ.....	662
Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К. МАЛЫЕ ГОРОДА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИЯ И АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ.....	679
Абылов Т.Т., Муталиев М.К., Казмуханов Р.М. РОЛЬ РЕЛИГИИ В ОТНОШЕНИЯХ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ И МАМЛЮКСКОГО ГОСУДАРСТВА.....	696
Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX – НАЧАЛЕ XX В. (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ ЦГА РК).....	709
Болатхан А. ИДЕОЛОГИЯ ЗАКОННОСТИ И ПРАКТИКА ИСКЛЮЧЕНИЯ: «НАКАЗАННЫЕ НАРОДЫ» В СИСТЕМЕ СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ (1948–1953 ГГ.).....	727
Доскараева А.А., Мухатова О.Х. КАЗАХСКО-БУХАРСКИЕ ВЗАИМОТНОШЕНИЯ В 30-Х ГОДАХ XVII ВЕКА – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА (ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ).....	743
Дьякова Е.В. АГИТАЦИОННАЯ РАБОТА ПОД НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИЕЙ: ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГАЗЕТЫ «НОВАЯ УКРАИНА» В ХАРЬКОВЕ (1941–1943).....	760
Исмагулов У.Ш., Конбай Е. ГОЛОД НАЧАЛА 1920-Х ГГ. И ПРОБЛЕМЫ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ (ПО ДАННЫМ АКТЮБИНСКОГО АРХИВА).....	773
Йорулмаз О., Токжигитова М.А. РЕПРЕССИРОВАННОЕ МУСУЛЬМАНСКОЕ ДУХОВЕНСТВО ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА 1920–1940-Х ГОДОВ.....	787
Каипбаева А.Т., Белялова А. ГОСУДАРСТВЕННАЯ СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ (1920–1930 гг.).....	803
Кара А., Тайман С.Т., Жарбулова С.Т. ИДЕИ МУСТАФЫ ЧОКАЕВА И СТРАТЕГИЧЕСКАЯ МИССИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ.....	823
Сейтхан Ш. ОБЩИЕ ЧЕРТЫ КОЧЕВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ТЮРКОВ И МОНГОЛОВ.....	840
Сулейменова А.Т. НАСИЛЬСТВЕННОЕ ОСЕДАНИЕ КОЧЕВЫХ И ПОЛУКОЧЕВЫХ ХОЗЯЙСТВ КАК ОДНА ИЗ МЕР ПО ИСКОРЕНЕНИЮ ТРАДИЦИОННЫХ РОДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ (30-Е ГОДЫ XX ВЕКА).....	855
Ташагил А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т. ИРАНО-ТАДЖИКСКИЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	872

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Есенаманова А.С., Калыш А.Б. РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ ТРАДИЦИОННЫЙ КОСТЮМ: ТЮРКСКОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В МУЗЕЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА.....	887
Калшабаева Б.К., Егизбаева М.К. КАНДАСЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ И АДАПТАЦИИ.....	900
Сыздыкова Г.М. ИЗМЕНЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ ОБЛАСТНЫХ ЦЕНТРОВ СЕВЕРНОГО, ЦЕНТРАЛЬНОГО И ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (2009–2024 ГГ.).....	916

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Bulanov E.O. THE ISSUES OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 IN THE WORKS OF ILYAS ZHANSUGUROV.....	633
Karimov K.S., Gökçe M., Tursun Kh.M. ISSUES OF NATIONAL IDENTIFICATION IN UZBEKALI ZHANIBEKOV'S SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES.....	650

HISTORY

Abdimomynov N.T., Sauyrkan Ye. VENICE, GENOA, AND THE GOLDEN HORDE: THE DEVELOPMENT OF TRANSCONTINENTAL TRADE IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION IN THE 13TH–14TH CENTURIES.....	662
Abuov N.A., Ilyassova G.S., Ualiyeva S.K. SMALL TOWNS OF THE NORTH KAZAKHSTAN REGION: HISTORY AND ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION.....	679
Abylov T.T., Mutaliyev M.Kh., Kazmukhanov R.M. THE ROLE OF RELIGION IN RELATIONS BETWEEN THE GOLDEN HORDE AND THE MAMLUK STATE.....	696
Baigabatova N.K., Ishkalova G.I. ARCHIVAL MATERIALS AS A SOURCE FOR STUDYING LAND CONFLICTS IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES (BASED ON DOCUMENTS FROM THE CENTRAL STATE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN).....	709
Bolatkhan A. LEGALITY AS IDEOLOGY AND EXCLUSION AS PRACTICE: THE “PUNISHED PEOPLES” IN THE SYSTEM OF SPECIAL SETTLEMENTS (1948–1953).....	727
Doskarayeva A.A., Mukhatova O.Kh. KAZAKH-BUKHARA RELATIONS IN THE 30S OF THE 17TH CENTURY AND THE FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY (THE POLITICAL ASPECT).....	743
Dyakova He.V. AGITATION WORK UNDER THE GERMAN OCCUPATION: THE IDEOLOGICAL ROLE OF THE NEWSPAPER “NOVA UKRAINE” IN KHARKOV (1941–1943).....	760
Ismagulov U.S., Konbay Y. THE PROBLEM OF FAMINE AND HOMELESS CHILDREN IN EARLY 1920S (BASED ON AKTOBE ARCHIVE).....	773
Yorulmaz O., Tokzhigitova M.A. REPPRESSED MUSLIM CLERGY IN SOUTH KAZAKHSTAN (1920s–1940s).....	787
Kaipbayeva A.T., Belyalova A. THE STATE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION FOR HOMELESS CHILDREN (1920s–1930s).....	803
Kara A., Taiman S., Zharbulova S. THE IDEAS OF MUSTAFA CHOKAYEV AND THE STRATEGIC MISSION OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES.....	823
Syeitkhan Sh. COMMON ASPECTS OF THE NOMADIC LIFE OF TURKIC AND MONGOLS.....	840
Suleimenova A.T. FORCED SETTLEMENT OF NOMADIC AND SEMI-NOMADIC FARMS AS ONE OF THE MEASURES TO ERADICATE TRADITIONAL TRIBAL RELATIONS (THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY).....	855
Tasagil A., Nursultanova L.N., Tanatarova Zh.T. IRANIAN-TAJIK TRADE AND ECONOMIC RELATIONS: CURRENT STATE AND PROSPECTS.....	872

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Yessenamanova A.S., Kalysh A.B. THE REPRESENTATION OF MATERIAL CULTURE THROUGH TRADITIONAL COSTUME: THE TURKIC CULTURAL HERITAGE IN THE MUSEUMS SPACE OF KAZAKHSTAN.....	887
Kalshabayeva B.K., Egizbaeva M.K. THE KANDAS OF EASTERN KAZAKHSTAN: MIGRATION AND ADAPTATION ISSUES.....	900
Syzdykova G.M. CHANGING THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE REGIONAL CENTERS OF NORTHERN, CENTRAL AND EASTERN KAZAKHSTAN (2009–2024).....	916

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (3)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй